

IRILIS INSTITUTE FOR
RITUAL AND
LITURGICAL
STUDIES

Yearbook

for Ritual and Liturgical
Studies

Volume 33 | 2017

INSTITUTE FOR RITUAL AND LITURGICAL STUDIES, AMSTERDAM

CENTRE FOR RELIGION AND HERITAGE, GRONINGEN

Yearbook for Ritual and Liturgical Studies

The Yearbook for Ritual and Liturgical Studies is an online journal that annually offers a forum for innovative, national and international research in the field of ritual and liturgical studies.

Editorial Board

Prof. dr. Marcel Barnard (editor in chief, Amsterdam/Stellenbosch), dr. Andrew Irving (Groningen), dr. Martin Hoondert (Tilburg), dr. Mirella Klomp (Amsterdam), dr. Mary E. McGann (Berkeley, CA), prof. dr. Paul Post (Tilburg), prof. dr. Thomas Quartier (Nijmegen/Leuven/Rome), prof. dr. Gerard Rouwhorst (Utrecht/Tilburg), prof. dr. Eric Venbrux (Nijmegen).

Advisory Board

Prof. dr. Sible de Blaauw (Nijmegen), prof. dr. Joris Geldhof (Leuven), prof. dr. Bert Groen (Graz), prof. dr. Benedikt Kranemann (Erfurt), dr. Jan Luth (Groningen), prof. dr. Peter Jan Margry (Amsterdam), prof. dr. Keith Pecklers (Rome/Boston), dr. Susan Roll (Ottawa), prof. dr. Martin Stringer (Swansea), prof. dr. Teresa Berger (New Haven, CT).

Submitting articles

You are kindly invited to submit a manuscript for publication in the online journal Yearbook for Ritual and Liturgical Studies by sending an email to irilis@pthu.nl.

Length

Articles should not normally exceed 8,000 words in length, including any notes, and should be submitted ready for publication. Illustrations (provided that they are free of rights) may separately be sent along. Summaries of dissertations (normally published in the language of the thesis) should not exceed 5,000 words. These should not contain any notes or illustrations.

Language

The Yearbook prefers receiving manuscripts written in English. You can also submit texts written in Afrikaans, Dutch, French or German. In case of an article written in a language other than the author's mother tongue, the text must be corrected at native speaker's level before submission. IRiLiS is not responsible for the quality of the correction, nor can cover its costs.

Stylesheet

When preparing your manuscript, please use the [style sheet](#) with editorial and bibliographical instructions.

Deadline and anonymizing your manuscript

The deadline for submissions is annually on May 1st. Manuscripts should be anonymized by the author prior to submission. If your submission is not anonymized, the editors will return it to you and request you to remove any identifying information.

Peer review

All submitted articles are subject to peer review. If a manuscript is not rejected when first received, it is sent out for review to (a minimum of) two peer reviewers who are part of the series' academic cadre of reviewers. Review by associate editors or staff may compliment this process. This is done according to a double-blinded review procedure, in which the reviewer's identities are withheld from the authors and vice versa. Once reviewers return their reports and recommendations, the editor-in-chief makes a decision (either on his own or in consultation with other editors) on whether to reject the manuscript (either outright or with encouragement to resubmit), to withhold judgment pending major or minor revisions, to accept it pending satisfactorily completed revisions, or to accept it as written. Once a manuscript that is not rejected has been revised satisfactorily, it will be accepted and put into the production process to be prepared for publication.

Editor Joyce Rondaij MA

ISSN 2589-3998

Design Yvonne Mathijsen

DOI 10.21827/5a2e41ccdc3e

Zin- en Vormgeven aan de Dood

Rituele Praktijken en Situationele Geloofsvoorstellingen van Nabestaanden in Nederland

Brenda Mathijssen

Het overlijden van een naaste is een universele en vaak ingrijpende gebeurtenis. Met het verlies dringt zich aan de achterblijvers een zoektocht naar betekenis op. De sociale en emotionele breuk, die met de dood haar intrede doet in het leven van nabestaanden, dient geheel te worden en er moet iets gebeuren met het lichaam van de overledene. Hoewel nabestaanden op verschillende manieren reageren op de confrontatie met de dood, kan men de dood niet vermijden of negeren. Wie je ook bent, waar je ook leeft en wat je ook gelooft, de dood vraagt om een sociaal en cultureel antwoord van en voor de levenden. In de praktijk krijgt dit antwoord vorm in rituele repertoires: assemblages van rituele handelingen die nabestaanden houvast bieden en hen helpen zin en vorm te geven aan de dood. Wanneer rituele repertoires werken, begeleiden ze de overledene en diens nabestaanden naar een nieuwe sociale en/of fysieke bestemming, helpen ze nabestaanden uitdrukking te geven aan het verlies, en creëren ze een kader om dit verlies een plek te geven in hun leven en het met anderen te delen.

Dat ritueel werkt, is echter niet vanzelfsprekend in het Nederland van nu. Diverse sociaal-maatschappelijke veranderingen, zoals de ontkerkelijking en individualisering, hebben hun sporen nagelaten in de uitvaartpraktijk. De afgelopen decennia is er een dynamische – en ook typisch Nederlandse – uitvaartcultuur ontstaan, mede beïnvloed door het geprofessionaliseerde uitvaartwezen. Nieuwe mogelijkheden rond uitvaart en lijkbezorging hebben de praktijken, wensen en inspraak van betrokkenen beïnvloed. En hoewel dit volop mogelijkheden en keuzevrijheid biedt aan nabestaanden brengen de veranderingen ook uitdagingen en onzekerheden met zich mee. Het zijn tegenwoordig niet zozeer de religieuze of funeraire experts, maar vooral de nabestaanden zelf die de verantwoordelijkheid dragen om de uitvaart op een ‘goede’ manier in te vullen. Maar hoe doe je dat? Welke handvatten zijn voorhanden om te antwoorden op de dood van een dierbare? En wat onthullen op maat gemaakte rituele praktijken over de persoonlijke voorkeuren en identiteiten van nabestaanden en hun betekenisverlening aan leven en dood?

* B.M.H.P. Mathijssen: *Making Sense of Death. Ritual Practices and Situational Beliefs of the Recently Bereaved in the Netherlands*. Date of defense: June 28, 2017, Radboud University, Nijmegen, the Netherlands. Supervisors: prof. dr. P.J.A. Nissen and prof. dr. H.J.M. Venbrux, co-supervisor: prof. dr. T. Quartier. E-mail: b.mathijssen@reading.ac.uk.

1 Rituele praktijken en betekenisverlening rond de dood

Deze studie brengt in kaart hoe rooms-katholieke, protestantse en niet-kerkelijke nabestaanden in Nederland betekenis zoeken, creëren en toeschrijven in confrontatie met de dood door middel van rituele praktijken en situationele geloofsvoorstellingen. We bestuderen de rituele praktijken en voorstellingen van mensen met een recente verlieservaring in het licht van de veranderende rol van religie, de individualisering en de ontwikkeling van crematie in de Nederlandse samenleving. Daarbij maken we gebruik van twee theoretische hoofdconcepten die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn: rituele praktijk en rituele betekenis. Op basis van empirisch onderzoek, bestaande uit participerende observaties in uitvaartondernemingen (zes maanden), diepte-interviews met nabestaanden (n=15) en rituele experts (n=20), en surveyonderzoek onder nabestaanden (n=198), volgen we nabestaanden in hun zoektocht naar betekenis. In deze samenvatting komen eerst de theoretische concepten van de studie aan bod (1.1 - 1.2). Vervolgens richten we ons op het langdurig proces van ritueel vormgeven aan de dood. Elke paragraaf zoomt in op een specifieke fase in het uitvaartproces: de voorbereidingen rond de uitvaart (2.1), de uitvaartdienst (2.2), de lijkbezorging (2.3), en de periode na de uitvaart (2.4 - 2.5). We eindigen met een korte samenvatting en reflectie (3).

1.1 Rituele praktijk

In deze studie hebben we rituelen rond de dood bestudeerd als behorende tot een specifiek genre rituelen: *rites de passages*, welke zich kenmerken door separatie-, transitie- en incorporatieriten die een overgang bewerkstelligen tussen verschillende levensfasen. Deze riten zijn nauw verbonden met de relaties tussen de levenden en de dode. Ze krijgen vorm op basis van de manieren waarop de ‘ziel’ van de overledene, het lichaam van de overledene en de periode van rouw onder nabestaanden zich tot elkaar verhouden. Wanneer de representaties van de overledene een uiteindelijk en vredig karakter hebben gekregen in het bewustzijn van de achterblijvers, kunnen we het overgangsritueel als voltooid beschouwen. Daarbij rijst de vraag of en wanneer dat gebeurt. Deze studie definieert rituelen rond de dood als een langdurig proces van separatie-, transitie- en incorporatieriten die vorm krijgen op basis van de manieren waarop nabestaanden de materiële en immateriële conditie van de overledene begrijpen. Op die manier illustreren we dat rituelen rond de dood verder reiken dan de uitvaart en haar voorbereiding – welke in de Nederlandse uitvaartpraktijk centraal staan – en dat nabestaanden ook na de uitvaart praktijken, voorstellingen en emoties toeschrijven aan hun relatie met de overledene.

1.2 Rituele betekenis

De rituele praktijken van mensen zijn nauw met betekenis verbonden. Hoewel ritueel zelf niet per se betekenisvol is, proberen mensen door middel van ritueel handelen wel degelijk betekenis te zoeken en te creëren. Daarnaast schrijven mensen betekenis toe aan de voorbereiding en uitvoering van prak-

tijken. Wij zijn geïnteresseerd in de manieren waarop betekenissen ontstaan en verbeeld worden in het proces van ritueel vormgeven aan de dood. In het licht van onze focus op religie en ritueel, zijn we in het bijzonder geïnteresseerd in geloofsvoorstellingen (*beliefs*) en de manieren waarop deze beleefd en gepraktiseerd worden door nabestaanden. De term ‘geloofsvoorstelling’ heeft dus niet slechts betrekking op voorstellingen van mensen en de articulatie van voorstellingen, maar ook op praktijken.

1.2.1 Situationele geloofsvoorstellingen

In deze studie staan situationele geloofsvoorstellingen centraal. Martin Stringer heeft laten zien dat mensen specifieke geloofsvoorstellingen als feiten articuleren en introduceren in specifieke situaties voor specifieke doeleinden. De empirische waarheid van dergelijke voorstellingen is irrelevant in die zin dat ze als voor waar worden aangenomen. Bovenal vormen geloofsvoorstellingen geen alomvattend systeem, maar worden ze efficiënt ingezet en weer terzijde geschoven wanneer ze niet langer nodig zijn. Verder bordurend op het werk van Stringer illustreert deze studie dat geloofsvoorstellingen niet alleen worden gearticuleerd, maar ook worden gepraktiseerd. De verbale en non-verbale praktijken van mensen worden beïnvloed door situationele geloofsvoorstellingen en geven deze tegelijkertijd vorm. Zo geven situationele geloofsvoorstellingen iets prijs van de betekenisverlening door nabestaanden.

Het zijn met name situationele hiernamaalsvoorstellingen die aandacht krijgen in deze studie naar de omgang met de dood. Hiernamaalsvoorstellingen worden begrepen als ideeën en praktijken die een voortbestaan na de dood impliciet en/of expliciet uitdrukken. We zijn daarbij zowel geïnteresseerd in de manieren waarop uitingen van nabestaanden zich verhouden tot traditionele hiernamaalsvoorstellingen zoals ze binnen de christelijke traditie gedacht worden als in de manieren waarop hiernamaalsvoorstellingen vorm krijgen in materiële praktijken. Om dit te verkennen maken we gebruik van twee concepten: symbolische onsterfelijkheid en *continuing bonds*. Met behulp van deze concepten illustreren we hoe mensen vormgeven aan het idee dat er ‘iets’ van hun overledene blijft voortbestaan op een bepaalde plaats.

1.2.2 Symbolische onsterfelijkheid

Aan het concept symbolische onsterfelijkheid, geïntroduceerd door Robert J. Lifton en Eric Olson, ligt de observatie ten grondslag dat mensen beelden en symbolen creëren die het individuele zelf overstijgen. Zo zijn mensen in staat om na de dood deel te blijven nemen aan het leven, zonder de realiteit van de dood te ontkennen. Lifton en Olson beschrijven vijf modaliteiten van symbolische onsterfelijkheid. In ‘biologische’ of ‘biosociale’ zin wordt het leven van cel op cel doorgegeven. Mensen leven daarbij voort in hun (klein)kinderen, maar ook in hun sociale relaties. In ‘creatieve’ zin leven zij voort in de werken die ze achterlaten en de levenslessen die ze aan anderen meegeven. Hier voegen wij een ‘materiële’ dimensie aan toe: mensen leven niet alleen voort in de dingen die ze zelf gecreëerd hebben,

maar ook in voorwerpen die metonymisch of metaforisch met hen geassocieerd worden. Ten derde overstijgen mensen het leven op ‘natuurlijke’ wijze. De levenscycli in de natuur worden in verband gebracht met het eigen sterven en voortleven, maar ook het feit dat de aarde zelf voort bestaat is een voorwaarde voor hiernamaalsvoorstellingen. Daarnaast onderscheiden Lifton en Olson ‘religieuze’ ideeën van een voortbestaan na de dood, welke mensen aan een principe van eeuwigheid verbinden. Tot slot beschrijven zij de modaliteit van ‘experientele transcendentie’. Deze vorm van voortbestaan refereert aan de ervaring de limieten van zelf, tijd, plaats en dood te kunnen overstijgen en ligt ten grondslag aan de andere vormen van symbolische onsterfelijkheid.

1.2.3 Continuing bonds

Gedurende de hele 20e eeuw zijn de relaties tussen levenden en doden onderwerp geweest van onderzoek. Daarbij werd lange tijd het onderscheid tussen leven en dood, en de wereld van de levenden en doden, benadrukt. In dit *breaking bonds* narratief werd het loslaten van de dood en de doden geprioriteerd wat resulteerde in hun sociale en ruimtelijke segregatie. Geïnformeerd door selectieve lezingen van theoretici als Freud, Bowlby en Kübler-Ross werd rouw beschreven als een reeks van fasen waar ieder individu doorheen moet om uiteindelijk te kunnen ‘genezen’. Hoewel de doden niet volledig vergeten hoefden te worden, werden zij niet geacht een actieve rol te spelen in de levens van nabestaanden. Diverse onderzoekers hebben laten zien dat dit geresulteerd heeft in de marginalisering van rouw en van banden tussen de levenden en doden. In reactie op het *breaking bonds* discours ontstond in de jaren 90 een ander dominant narratief dat benadrukte dat relaties met de doden normaal waren in plaats van pathologisch en niet noodzakelijk beëindigd hoefden te worden. *Continuing bonds* werd het dominante paradigma en rouw werd steeds meer begrepen als een voortdurend proces van accommodatie.

Sindsdien hebben diverse onderzoekers geïllustreerd hoe nabestaanden hun relaties met de overledenen continueren. Hoewel deze studies de veelheid aan vormen benadrukken waarin banden met de doden voortbestaan blijft de dynamiek van postmortale relaties veelal onderbelicht. Continuïteit is een nieuwe norm geworden die zowel de afwezigheid als discontinuïteit van postmortale relaties verhuult. Onze studie illustreert de dynamiek van postmortale relaties door te kijken naar het samenspel van continuïteit en discontinuïteit, aanwezigheid en afwezigheid en nabijheid en afstand. Vanuit een ritueel perspectief verkennen we de incorporatiepraktijken van nabestaanden. We illustreren hoe zij hun relatie met de overledene transformeren en daarmee ook een verandering bewerkstelligen in de eigen sociale status en die van de overledene.

2 Het langdurige proces van ritueel vormgeven aan de dood

Gegrond in het zojuist beschreven theoretische kader geeft deze studie antwoord op de volgende onderzoeksvraag: welke situationele geloofsvoorstellingen ontstaan in de uitvaart- en rouwpraktijken van rooms-katholieke, protestantse en niet-kerkelijke nabestaanden in Nederland? In de paragrafen 2.1 tot en met 2.5 – corresponderend met de hoofdstukken twee tot en met zes in het proefschrift – volgen we nabestaanden in hun uitvaart- en rouwpraktijken en worden antwoorden geformuleerd op verschillende subvragen zoals hieronder samengevat. Hierin staan telkens twee aspecten centraal. Ten eerste illustreren we hoe recente nabestaanden hun rituele praktijken en geloofsvoorstellingen opnieuw uitvinden en verbeelden met het oog op hun specifieke persoonlijke situatie en de sociaal-culturele omstandigheden in Nederland. Ten tweede benadrukken we dat rituele praktijken onderdeel zijn van een langdurige en in hoge mate geïndividualiseerde zoektocht naar betekenis.

2.1 De cocreatie van de uitvaart

In de hoofdstukken twee en drie geven we een antwoord op de vraag welke rituele handelingen we kunnen observeren in de uitvaartvoorbereidingen van rooms-katholieke, protestantse en niet-kerkelijke nabestaanden en welke rituele actoren een rol spelen in dit proces. Onze observaties laten zien dat drie elementen centraal staan tijdens de uitvaartvoorbereidingen: het gesprek met de uitvaartondernemer of -verzorger, het gesprek over de inhoud van de uitvaart en de zorg rond het lichaam van de overledene.

2.1.1 De praktische en inhoudelijke voorbereidingen

In Nederland dient de overledene, zoals vastgelegd in de Wet op de Lijkbezorging, binnen zes werkdagen begraven of gecremeerd te worden, wat resulteert in een voorbereidingsweek. Deze week vangt aan met een gesprek tussen de nabestaanden en een uitvaartverzorger. Er wordt een kist gekozen, een locatie geboekt en er wordt een plan gemaakt voor de verdere voorbereidingsweek. Hoewel het faciliteren van de uitvaart centraal staat, zijn deze voorbereidingen niet slechts functioneel. De praktische mogelijkheden, vaak verbonden met de verzekeringsvoorwaarden en faciliteiten qua tijd en ruimte, zijn dan ook geenszins de enige leidraad in het gesprek. Het is met name de levensstijl van de overledene en diens nabestaanden die voorop staat en die de doodstijl beïnvloedt: de manier waarop nabestaanden praktisch en inhoudelijk vormgeven aan het verlies van een naaste.

Ook waar het de inhoud van de uitvaart betreft, vervullen nabestaanden een prominente rol. Zij geven steeds vaker zelf vorm aan de uitvaart, ondersteund door de uitvaartverzorger waar nodig of gewenst. In het geval van een kerkelijke uitvaart, of wanneer nabestaanden de uitvaart niet zelf willen of kunnen vormgeven, kan er een andere religieuze of niet-religieuze expert worden ingezet. Er vindt

dan een tweede voorbereidingsgesprek plaats. Zoals in het regelgesprek staat ook hier de levensstijl van de betrokkenen centraal. Het levensverhaal van de overledene, zoals dat wordt verwoord door nabestaanden, is de bron voor het creëren van de uitvaart, onafhankelijk van het kerkelijke of niet-kerkelijke karakter van de ceremonie. Door te zoeken naar verhalen, anekdotes, sprekers, muziek en voorwerpen wordt de identiteit van de overledene gevormd. Er ontstaat een portret van de overledene dat inherent verbonden is met de betekenis van de overledene voor de nabestaanden en voor zijn of haar leefomgeving. Zo wordt er een uitvaart voorbereid waarin zowel de overledene als de nabestaanden onderwerp en publiek zijn.

In termen van religie laat onze studie zien dat kerkelijke en niet-kerkelijke experts een vergelijkbare rol vervullen in de inhoudelijke voorbereidingen. Bovendien volgen de voorbereidingsgesprekken een overeenkomstig patroon, beginnend bij het leven van de overledene. Er zijn echter ook verschillen die vooral betrekking hebben op de verantwoordelijkheid van de expert. In rooms-katholieke en protestantse uitvaarten legt de expert niet alleen verantwoording af aan de nabestaanden en de overledene, maar ook aan de christelijke traditie en eigen geloofsgemeenschap. Hoewel er een liturgisch kader bestaat, zien we een continu proces van onderhandeling waarbij de rituele praktijken en betekenissen worden vertaald naar het leven en het referentiekader van de betrokkenen. Door middel van deze vertaalslag wordt de uitvaart betekenisvol gemaakt voor een heterogene groep uitvaartdeelnemers, ook wanneer de aanwezigen geen affiniteit hebben met de christelijke liturgie.

2.1.2 Rituele rollen

Met de opkomst van persoonlijke uitvaarten zijn de rituele rollen van de betrokkenen veranderd. In de regel- en voorbereidingsgesprekken zijn de nabestaanden leidend en zijn de uitvaartverzorgers en rituele experts veelal begeleidend. Er ontstaat een proces van cocreatie waarin experts hun rol als ‘faciliterend’ of ‘minimaal’ beschrijven. Uiteindelijk beslissen de nabestaanden over de inhoud en structuur van de uitvaart, weliswaar geïnformeerd door de wensen van de overledene en de expertise van de uitvaartverzorger en/of rituele expert. Hoewel de toegenomen betrokkenheid van nabestaanden suggereert dat de rol van experts kleiner wordt, illustreert onze studie het tegendeel. Om ritueel te laten ‘werken’ moeten experts steeds meer thuis zijn op het gebied van rituele kritiek en onderhandeling. Bovendien wordt van hen verwacht te kunnen inspelen op de al dan niet aanwezige expertise van nabestaanden. Daarnaast geldt dat er van kerkelijke experts sensitiviteit wordt verlangd betreffende hun dubbele verantwoordelijkheid naar traditie en nabestaanden.

In het uitvaartlandschap ontstaan ook nieuwe rituele rollen. Onafhankelijke rituele experts – vaak ritueelbegeleiders genoemd – hebben een plek veroverd en helpen nabestaanden vorm te geven aan een persoonlijke uitvaart. De grootte van hun rol wordt bepaald door de wensen van nabestaanden zoals we dat veelal ook bij religieuze experts zien. Hoewel slechts zes procent van onze uitvaarten door een ritueelbegeleider werd begeleid en hoewel er grote verschillen bestaan tussen ondernemin-

gen die regelmatig of juist zelden met ritueelbegeleiders werken, heeft de opkomst van deze groep vragen opgeroepen over de taakomschrijving van uitvaartverzorgers. De grenzen van hun rol als ‘uitvaartfacilitator’ worden steeds vaker opgezocht en hun verantwoordelijkheid betreffende de inhoud van de uitvaart is onderwerp van debat geworden.

2.1.3 De zorg voor het lichaam van de overledene

Met het oog op betekenisverlening is ook de verzorging van de overledene van belang. Nabestaanden kunnen kleding en accessoires voor hun overledene kiezen, hebben zeggenschap over het postmortale uiterlijk van de overledene en kunnen de mortuariummedewerkers helpen de overledene te wassen, verzorgen en kleden. Tijdens de verzorging worden de menselijke kwaliteiten van de overledene benadrukt en hersteld, waardoor het lijk tot lichaam getransformeerd wordt en zowel levenloze als bezielde kenmerken krijgt toegeschreven.

Dit liminele karakter van het lichaam komt ook naar voren in de zorg voor de zintuigen en voorkeuren van de overledene. Er wordt bijvoorbeeld comfortabele kleding gekozen, wat suggereert dat het lichaam een vorm van bewustzijn in zich draagt en duidt op een situationele vorm van voortbestaan. Tegelijkertijd zien we dat de omgang met het lichaam op heel andere noties kan duiden. Sommige nabestaanden zagen het lichaam als residu, als een omhulsel dat geen zorg nodig heeft, maar slechts in praktische zin een bestemming dient te krijgen. Het zijn echter niet alleen de nabestaanden die inspraak hebben in de postmortale verzorging. Onder professionals konden we een zorgdiscours observeren waarin waardigheid centraal staat. De daadwerkelijke zorg voor de overledene wordt gebaseerd op wat als waardig wordt beschouwd door de nabestaanden en de professionals.

Tot slot is het fundamenteel om de situationaliteit van ervaringen rond het liminele lichaam te benadrukken. Hoewel mensen het levenloze karakter van het lichaam benadrukten rond het moment van overlijden, waarbij men een scheiding ervaart tussen leven en dood, zien we dat dit levenloze karakter zowel bevestigd als uitgedaagd wordt door het toeschrijven van bezielde en levenloze kwaliteiten aan het lichaam gedurende de fase voor de uitvaart.

2.2 De uitvaart als uitdrukking van symbolische onsterfelijkheid

In de hoofdstukken twee en drie richten we ons ook op de uitvaartdienst zelf. Daarbij geven we een antwoord op de vraag welke rituele handelingen van betekenis zijn in de uitvaarten van rooms-katholieke, protestantse en niet-kerkelijke nabestaanden. Nabestaanden benadrukken het belang van persoonlijke betekenis in de uitvaart. Persoonlijk verwijst hier naar de gedachte dat de uitvaart moet aansluiten bij de wensen en identiteiten van de betrokkenen die zowel religieus als niet-religieus kunnen zijn. Het zijn dan ook de rituele elementen die ruimte bieden voor de eigen levensstijl, zoals speeches, muziek, en het samenkomen met anderen die het sterkst gewaardeerd worden door nabestaanden. Deze uitdrukkingen van persoonlijke betekenis zijn geenszins triviaal. In persoonlijke uitvaarten wordt

het leven van de overledene niet alleen herinnerd en gevierd, maar ook getranscendeerd, waarbij nabestaanden de dood symbolisch uitdagen en overwinnen. Onze studie illustreert dat we hedendaagse uitvaarten kunnen begrijpen als collectieve uitdrukkingen van symbolische onsterfelijkheid die de aanwezigen in staat stellen de continuïteit van het leven te omarmen in antwoord op de sociale en emotionele breuk die de dood veroorzaakt. Om de uitvaart deze functie te laten vervullen worden diverse modaliteiten van symbolische onsterfelijkheid ingezet in de structuur en betekenis van rituele elementen.

Via religieuze, biologische, creatieve, materiële en natuurlijke symbolen wordt de temporaliteit van het individuele leven overstegen. Dit komt niet alleen naar voren in beelden van het voortleven in de natuur, de hemel of in objecten die de overledene overleven, maar tevens in de structuur van de uitvaart. De continuïteit en de betekenis van het (samen)leven wordt benadrukt in het bijeenkomen van uitvaartdeelnemers die hun steun betuigen, in het samenkomen van de geloofsgemeenschap en in het uitvoeren van bepaalde handelingen door specifieke mensen. Zo is de uitvaart zelf een middel om de postmortale identiteit van de overledene vorm te geven en uit te drukken.

In al deze collectieve uitdrukkingen van symbolische onsterfelijkheid bewegen de verschillende modaliteiten door elkaar waardoor polysemische rituele symbolen ontstaan die de heterogene groep uitvaartdeelnemers met elkaar verbinden. Door het gebruik in de uitvaart krijgen deze symbolen bovendien een bijzondere waarde waardoor zij vaak een rol blijven spelen in het proces van betekenisverlening na de afscheidsceremonie.

2.3 Crematiepraktijken

In hoofdstuk vier richten we ons op crematie. Daarbij geven we antwoord op de vraag welke crematiepraktijken van betekenis zijn voor rooms-katholieke, protestantse en niet-kerkelijke nabestaanden. Praktijken rond crematie en asbestemming worden in de Nederlandse uitvaartpraktijk en in het academisch discours vaak omschreven als belangrijk en waardevol. Ons onderzoek illustreert dat crematiepraktijken niet alleen mogelijkheden bieden om zin en vorm te geven aan de dood, maar de nabestaanden ook voor uitdagingen stellen.

2.3.1 De invoering van de overledene

Wanneer de uitvaartdienst ten einde loopt, kunnen nabestaanden op verschillende manieren afscheid nemen van de overledene. Hoewel een aantal praktijken, zoals het langs de kist lopen aan het einde van de dienst, gemeengoed zijn geworden in Nederland, vinden er ook continu ontwikkelingen plaats. Eén van die ontwikkelingen betreft de invoering van de overledene. Ons onderzoek laat zien dat nabestaanden hun overledene steeds vaker tot de oven of de ovenruimte willen begeleiden en crematoria passen hier hun faciliteiten op aan. Hoewel het aanwezig zijn bij de invoering door onze surveyrespondenten als zeer belangrijk werd gewaardeerd laten getuigenissen van nabestaanden tegelijkertijd

diverse uitdagingen zien. Daarbij speelt vooral het gebrek aan kennis en voorlichting een rol. Hoewel experts benadrukken dat het belangrijk is om nabestaanden zo goed mogelijk te begeleiden laat ons onderzoek zien dat er meningsverschillen bestaan onder professionals over het al dan niet aanwezig zijn bij de invoering. Of het zien van de invoering het afscheid nemen bevordert of bemoeilijkt, is onderwerp van debat.

2.3.2 Asuitgifte

Zoals is vastgelegd in de Nederlandse Wet op de Lijkbezorging vindt pas een maand na de crematie de asuitgifte plaats. Ons onderzoek laat zien dat het voor professionals en nabestaanden lastig anticiperen is op het respectievelijke uitgeven of ontvangen van de as. Hoewel nabestaanden gedurende de wachttijd vaak hebben nagedacht over de asuitgifte en de asbestemming gaat de daadwerkelijke asuitgifte veelal gepaard met onverwachte emoties. Voor sommigen is de hoeveelheid as, zo'n twee kilo, een verrassing en dit kan de initiële plannen voor de asbestemming onmogelijk maken. Daarnaast speelt de liminaliteit van de as een rol. De as is een draagbaar persoon-object, zowel levenloos als beziel, dat symbool staat voor de overledene. De as verwijst niet alleen naar de overledene, maar is de overledene en draagt zo een bijzondere intensiteit in zich. Ook de relatie met de overledene speelt een rol. Wanneer nabestaanden de aanwezigheid van de overledene (te sterk) ervaren in hun dagelijks leven kan de asuitgifte een hele uitdaging zijn.

2.3.3 Asbestemming en crematiemotieven

Na de as in ontvangst te hebben genomen moeten nabestaanden een keuze maken voor een tijdelijke en/of uiteindelijke bestemming. Hoewel de liminele materialiteit van de as uitdagingen biedt aan nabestaanden, zorgt die materialiteit er tegelijkertijd voor dat nabestaanden kunnen antwoorden op de ambiguïteit van de as. Door de as een bestemming te geven worden haar liminele eigenschappen verminderd.

Het verstrooien van de as en het creëren van asobjecten waren de meest voorkomende vormen van asbestemming onder onze respondenten. Een derde van hen gaf aan meerdere bestemmingen voor de as te hebben gekozen, bijvoorbeeld door een gedeelte te verstrooien en een gedeelte te verdelen onder familieleden. Daarnaast laat ons onderzoek zien dat de mogelijkheden rond asbestemming een belangrijk motief zijn om voor een crematie te kiezen. Andere significante motieven waren de afwezigheid van grafonderhoud en, gelijk de andere keuzes rond de uitvaart, de wensen van de overledene.

2.3.4 Ambigue materialiteit, ambigue betekenis

Tot slot hebben we onderzocht of mensen de as als belangrijk beschouwen, of zij de as als iets sacraals apart zetten en of de as een focuspunt is voor het continueren van relaties met de overledene. Nabe-

staanden waardeerden deze kenmerken van de as neutraal, waarbij we een licht negatieve waardering vonden onder nabestaanden zonder kerkelijke affiliatie van wie ruim 80 procent betrokken was bij een crematieplechtigheid. Verdere verkenning van deze attitudes liet zien dat mensen een hogere waarde toeschrijven aan de as wanneer zij aanwezig zijn geweest bij de invoering van de overledene en wanneer zij vormen van asbestemming kiezen die de overledene in fysieke nabijheid houden. Dit suggereert dat deze praktijken een meer intieme connectie met de materiële resten van het lichaam bewerkstelligen. Respondenten die de as verstrooien waardeerden de bovengenoemde kwaliteiten van de as minder positief.

Onze kwalitatieve interviews illustreren dat een lage waardering van de gecremeerde resten niet impliceert dat de resten als betekenisloos worden ervaren. In plaats daarvan zien we dat nabestaanden andere eigenschappen van de as benadrukken. De menselijke resten hebben een sociaal leven. Ze zijn ingebed in materiële praktijken en sociale relaties en roepen een discours van zorg op onder nabestaanden. Waar de as sommige nabestaanden de mogelijkheid geeft de overledene nabij te houden is voor anderen juist de fluiditeit en de mobiliteit van de as betekenisvol. Niet de materialiteit zelf, maar het feit dat de materialiteit het mogelijk maakt nabijheid en afstand te creëren en het zo mogelijk maakt een nieuwe plaats te creëren voor de overledene, wordt als waardevol beschouwd. Daarnaast hebben we gezien dat de as sociale en morele verplichtingen oproept onder nabestaanden omdat er een tijdelijke en uiteindelijke bestemming voor de as gevonden moet worden. Door het tijdelijke karakter van sommige bestemmingen wordt het zorgdiscours en het proces van ritueel vormgeven aan de dood verlengd. Dit roept de vraag op of er daadwerkelijk een uiteindelijke bestemming gevonden kan worden.

2.4 Geleefde hiernamaalsvoorstellingen

In hoofdstuk vijf richten we ons op hiernamaalsvoorstellingen en geven we antwoord op de vraag welke noties van symbolische onsterfelijkheid naar voren komen in attitudes en narratieven van mensen met een recente verlieservaring. In lijn met eerder onderzoek laat onze studie zien dat traditionele concepten van een leven na de dood zijn afgenomen onder nabestaanden ten gunste van persoonlijke en impliciete noties van een hiernamaals. Op basis van het concept symbolische onsterfelijkheid geven we vervolgens aandacht aan de dynamiek van traditionele en niet-traditionele hiernamaalsvoorstellingen en illustreren we dat hiernamaalsvoorstellingen gearticuleerd en gevormd worden op basis van de verbeelding in specifieke situaties.

In interviews met nabestaanden die vertrouwd waren met christelijke metanarratieven kwamen traditionele hiernamaalsvoorstellingen naar voren, verbonden met de religieuze modaliteit van symbolische onsterfelijkheid. Beelden van een hemel of paradijs werden echter niet gearticuleerd als zelfstandige of reële entiteiten, maar werden met name geuit om het ‘mysterie van de dood’ te onderstrepen. Ze werden ingezet als symbolen om uit te drukken dat men niet kan weten wat er na de dood

gebeurt. In narratieven van nabestaanden werd ook via niet-traditionele voorstellingen, verbonden met de andere modaliteiten van symbolische onsterfelijkheid, het mysterie van de dood gearticuleerd.

Daarnaast benadrukt ons onderzoek het geleefde karakter van hiernamaalsvoorstellingen. In relatie tot de veranderende rol van religie in de samenleving zien we niet alleen dat nabestaanden niet of in mindere mate instemmen met traditionele hiernamaalsvoorstellingen, maar ook dat de kerkelijke vocabulaires vervagen. Daarbij verliezen traditionele beelden van een hiernamaals hun prominentie en exclusiviteit en krijgen ze in toenemende mate een veelheid van betekenissen toebedeeld. Hiernamaalsvoorstellingen, zowel traditioneel als niet-traditioneel, worden niet kant-en-klaar uit een schap gehaald, maar worden telkens opnieuw verbeeld en gearticuleerd op basis van persoonlijke ervaringen. Het is deze herverbeelding op basis waarvan mensen zin geven aan leven en dood en aan de dood van een naaste in het bijzonder.

Tot slot waren er narratieven van mensen die expliciet niet instemden met traditionele hiernamaalsvoorstellingen. Zij werden als onmogelijk, niet waar of als een fantasie beschreven. Dit betekent echter niet dat mensen geen andere vormen van symbolische onsterfelijkheid articuleerden. Biologische en sociale relaties, creativiteit, natuurlijke symbolen en objecten speelden allen een prominente rol in de verhalen van de geïnterviewden. Bovenal waren voortgaande relaties met de doden aanwezig in exegetische narratieven over praktijken. Naast abstracte beelden van een hiernamaals, zoals hemel, paradijs of voortleven in het universum, zijn het juist deze relaties die van ultieme betekenis blijken in confrontatie met de dood.

2.5 Transformerende banden tussen levenden en doden

In hoofdstuk zes staan de relaties tussen de levenden en doden centraal en beantwoorden we de vraag of, en zo ja hoe, relaties tussen de levenden en doden geritualiseerd worden in de periode na de uitvaart. Onze studie laat zien dat nabestaanden hun relatie met de overledene, en daarmee de eigen sociale status en die van de overledene, transformeren door middel van persoonlijke en accumulatieve separatie-, transitie- en incorporatiepraktijken met materiële objecten in de vernaculaire, niet-institutionele ruimte. Daarbij spelen persoonlijke bezittingen van de overledene en asobjecten een prominente rol. Enerzijds roepen deze objecten de af- en aanwezigheid van de dode op. Anderzijds worden ze ingezet om de (gedeelde) identiteit van de overledene en nabestaanden (opnieuw) te vormen of om de overledene een nieuwe bestemming te geven.

Onze studie illustreert dat materiële praktijken van nabestaanden parallel lopen met veranderingen in postmortale relaties. Door objecten door de ruimte te verplaatsen – in de dagelijkse leefomgeving of juist kilometers daar vandaan – wordt er een verandering in sociale status uitgedrukt en deze wordt door de handeling zelf versterkt. Delen van de identiteit van de overledene worden geïntegreerd in nieuwe ruimten of objecten waarbij betekenisvolle plaatsen ontstaan en waarbij ook de waarde van de voorwerpen zelf verandert. Door dergelijke praktijken worden banden aangehaald

of afgezwakt en worden delen van de identiteit van de overledene in retrospectief geïdealiseerd of vervuld.

Bovenal hebben we geïllustreerd dat het louter kijken naar de aanwezigheid van voorwerpen de dynamiek van postmortale relaties verhult. De aanwezigheid van een object duidt niet per definitie op het nabij houden van de overledene, maar kan juist een uitdrukking zijn van het verzwakken van banden. Daarnaast hebben we laten zien dat de identiteit van de overledene verbonden is met een veelheid van voorwerpen. Wanneer een gedeelte van de identiteit door ritueel handelen afwezig wordt gemaakt, bijvoorbeeld door de as buiten de leefomgeving te verstrooien, behouden andere objecten die verbonden zijn met de overledene een plaats in het leven van nabestaanden. In algemene zin, of op specifieke momenten, kunnen deze voorwerpen worden gebruikt om de relatie opnieuw te openen of te veranderen.

Tot slot hebben we aandacht gegeven aan de collectieve dimensie van transformerende banden tussen de levenden en doden. Nabestaanden kunnen veranderingen in hun relatie met de overledene zichtbaar maken voor anderen en in het (dis)continueren van postmortale relaties nemen zij de normen, waarden en emoties van de sociale omgeving in overweging. De verplaatsing van objecten kan bijvoorbeeld tegengewerkt of gestimuleerd worden door vrienden en familieleden. Daarnaast worden relaties met de doden beïnvloed door wat als ‘normale’ rouw wordt begrepen in de sociaal-culturele context waarin mensen leven. Zoals in eerder onderzoek was de invloed van het *breaking bonds* discours duidelijk zichtbaar in de belevingswereld van nabestaanden in deze studie.

3 Tot slot: situationele geloofsvoorstellingen in confrontatie met de dood

In het laatste hoofdstuk wordt deze studie samengevat, reflecteren we op de theoretische inzichten die de studie biedt betreffende religie, ritueel en geloof en beantwoorden we de vraag welke situationele geloofsvoorstellingen ontstaan in de uitvaart- en rouwpraktijken van rooms-katholieke, protestantse en religieus niet-geaffilieerde nabestaanden in Nederland. Onze studie illustreert dat nabestaanden in het langdurige proces van ritueel vormgeven aan de dood worden meegenomen in diverse fasen van scheiding, transitie, en integratie op basis van de manieren waarop zij de conditie van de overledene begrijpen en ervaren. In dit proces worden de situationele geloofsvoorstellingen van nabestaanden beïnvloed door rituele praktijken en geven voorstellingen tegelijkertijd vorm aan ritueel handelen. Situationele geloofsvoorstellingen ontstaan in interactie met praktijken en verhouden zich tot de (veronderstelde) conditie van de overledene. Door te kijken naar de rol van het lichaam, de as en de persoonlijke bezittingen van de overledene hebben we benadrukt dat materiële ‘objecten’ de aanwezigheid en afwezigheid van de doden oproepen en nabestaanden handvatten bieden om hun relatie met de overledene te transformeren. Rituele praktijken en voorwerpen zijn dus belangrijke instrumenten om situationele geloofsvoorstellingen te creëren en te reconstrueren. Nabestaanden

laten de overledene niet simpelweg los, maar geven zin en vorm aan de dood door de overledene een nieuwe, vaak fysieke, plaats te geven in het alledaagse leven.